

Կ Ր Օ Ն Ա Կ Ա Ն

ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ:

(Շ ա ր ս լ ն ա կ ու թ ի լ ն):

—

5.

ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ:

Իւրաքանչիւր գիտութեան որպէս և աստուածաբանութեան ուսումնասիրութիւնը պահանջում է որոշ զարգացում կամ նախապատրաստութիւն, որ ստացւում է միջնակարգ ուսումնարանում: Սակայն աստուածաբանութիւնը գիտնական զբաղմունք դարձնելու համար՝ անհրաժեշտ է ունենալ և այլ գիտութիւններից բաւարար հիմնաքար: Թէ լեզուաբանութիւն և թէ պատմութիւն, թէ ուսողութիւն (математика) և թէ բնական գիտութիւններն են այն աստիճաններն, որոնցով կարելի է բարձրանալ և մտնել այդ գիտութեան շրջանի մէջ: Աստուածաբանութիւնը կարէ համեմատուիլ իրաւաբանութեան հետ, ըստ որում երկուսն ևս բարոյական հիմունքի վրայ են հաստատուած:

Թէ՛ւ իրաւաբանութեան էական սկզբունքները մոռնում են ուղղակի աստուածաբանութեան մէջ: Վասնորոյ այդ երկու գիտութիւնների համար պահանջուած օրինաւոր զարգացումն մանաւանդ մարդկային պատմութեան, անցեալ և ներկայ քաղաքակրթութեան և դասական ժամանակների: Բայց այդ պահանջն առաւել ևս ծանրանում է աստուածաբանի վրայ:

Աստուածաբանը չի կարող իւր կոչման համապատասխանել առանց լեզուաբանութեան, որ կրթում է նորա հոգին, վարժեցնում և ազդու է կացնում նորա լեզուն, որպէս զի թէ՛ նորա գրիչն ընթերցողի խելքն ու միտքը կաշկանդէ և թէ՛ նորա խօսքը բռնէ՝ շարժէ՝ մտմտեցնէ՝ ոգւորէ լսողի սիրտը, նորան եռանդ ներշնչէ մարդկապէս ապրելու: Հարկաւ բաւ չէ մայրենի լեզուն, այլ պէտք է գիտենալ և օտարներից նշանաւորներն, որպէս և ասում է Գեօթէ՝ «ով օտար լեզուներ չգիտէ, ոչինչ չգիտէ իւր լեզուից»: Իսկ Հայոց գրաբար դասական լեզուն բարձրագոյն տեղը պէտք է բռնէ այդ ուսումնասիրութեան մէջ, վասն զի այդ է որ զարգացնում է մեր լեզուական ճաշակը, կազդուրում է մեր արտայայտական ոյժը, հարստացնում է կամ մշակում մեր լեզուական ձիրքը, վերջապէս տրամադրում է մեզ նախնեաց հոգով ներշնչուելու: Եթէ այս ուսումնասիրութիւնը միակողմանի լինի, նոյնքան վնասակար կդառնայ և թշնամիներ կյարուցանէ, որքան եթէ նորա գործածութիւնը չափաւորութեան սահմանն անցնէ: Իսկ եթէ գիտենանք թէ՛ այդ քանի օգտակար կլինի՝ եկեղեցու էութիւնն և նորա հարադատը ճանաչելու համար, հաւատացած կլինինք, որ մի օր գրաբարն ու հին մատենագրութիւնը կնկոյնուին Հայաստանեայց եկեղեցու պարզութեան թշնամիներից, որպէս երբեմն հերձուած էր համարւում յունարէնը Հռովմէական աշխարհում:

Գրաբարի՝ որպէս և հին լեզուների՝ ուսումը միջոց կոտայ և հին պատմութեան ուսումնասիրութեան, զի անպայման անհրաժեշտութիւն է աստուածաբանութեան համար՝ գիտենալ և ճա-

նաչել հեթանոսութեան ժամանակներն, ինչպէս և քրիստոնէութեան առաջին դարերը. վասնորոյ և առանց դոցա անհաստատ կլինի քրիստոնէութեան էութեան ճանաչողութիւնը: Բայց քանի ևս անհրաժեշտ է ճանաչել Հայոց ազգի և Հայաստանեայց եկեղեցու պատմութիւնն, այդ նկատելի կլինի, երբ ուշագրութիւն դարձնենք դորա բացակայութիւնից յառաջացած վայր ի վերոյ դատողութիւնների վրայ: Պէտք է հին պատմութեամբ կրթուինք, որ կարենանք հասկանալ ասպագան՝ մեր պատմական զգացումը վարժեցնելով և դիւրաւոր դարձնելով ժամանակի ոգու ըմբռնման համար: Պատմութիւն ասելով ևս չպէտք է հասկանանք դատարկ և խառնաշփոթ կամ չոր ու ցամաք պատումներ զանազան գէպքերի, այլ քննական պատմութիւն, պատճառի և պատճառականութեան, սկզբունքի, հիմունքի և կատարածի ճանաչողութիւն, ամբողջ պատմական ընթացքի, և ժամանակի կազմի հայեցողութիւն: Առանց այս պատրաստութեան՝ ոչ միայն աստուածաբանութեան անմատչելի կլինի մարդ, այլ նոյն իսկ կեանքի գործունէութեան¹:

Պատմութեան մէջ է մոռում և մարդկութեան քաղաքակրթութեան յառաջագիմութիւնն, ուստի և բնական գիտութիւններն անխուսափելի են աստուածաբանութեան ուսումնասիրութեան համար: Կան և կարծողներ, որ իբր թէ բնական գիտութիւնների զարգացումը վնասում է նորան, բայց չարաչար սխալ-

1 «Մերն են այն գանձերն, որոնց վերջապէս հասցրել են մեզ՝ աշխատութիւն և հանճար, բանականութիւն և փորձ աշխարհի երկար տարիքի մէջ: Պատմութիւնից միայն կսովորէք ճանաչել այն բարիքների արժանիքն, որոնց սովորութիւնն և հաստատուն սեփականութիւնն այնքան հեշտութեամբ խլում են մեր շնորհակալիքը, թանգագին, քաղցր բարիքներ, որոնց կպած է լաւագոյնների և աղնուագոյնների արիւնն, որոնք ծանր աշխատութեամբ պիտի ձեռք բերուէին այնքան սերունդների միջոցով, եւ ո՞վ ձեզնից, որի մի պարզ հոգու կից է զգացող սիրտ, կարէ այդ բարձր պարտիքը յիշել, առանց որ մի խաղաղ իղձ նորա մէջ չշարժուէր, եկող սերունդին պարտիք թողնելու, որ նա անցեալից այլևս կրել չէ կարող: Մի աղնիւ պահանջ պարտ է մեր մէջ վառուիլ, ճշմարտութեան, բա-

ւում են, զի ոչ թէ բնական գիտութիւնների յառաջադիմութիւնից է հետեւում վնասն, այլ նորա վայր ի վերոյ ըմբռնելուց և աստուածաբանութիւնը չհասկանալուց: Բնական գիտութիւնների մէջ եղած հետազօտութիւններն ոչինչ չունին հաստատ ընդունուած, որոնք մերժուած լինէին աստուածաբանութիւնից, այլ ընդհակառակն՝ առանց նոցա տեսութիւններն նախադրելու, չկարէ աստուածաբանութիւնն իւր տեսութիւնները բանալարել: Եւ եթէ ս. Գրքի ընթերցանութիւնը թիւրիմացութիւն է պատճառում, այդ ևս միայն ոչ ամբողջական այլ կիսատ սլաւտ կարգալուց է լինում: Առաւել ևս աստուածաբանութիւնը՝ չի կարող խախտու հիմունքների վրայ հաստատուելով, իւր գիտնական յօրինուածքը պահպանել գիտնական հայեցողութեան ներքոյ²:

ըդականութեան և ազատութեան աւանդի վրայ, որ մենք նախնիքներից ստացել ենք և առատապէս աւելցնելով պէտք է հետաքաներին տանք, այլ և դենք մեր միջոցներից մի նպատ, և այդ անանցական շղթայի վրայ, որ մարդկային բոլոր սերունդների մէջ պտտում է, մերթուցիկ գոյութիւնն ամրացնել, Սրչափ էլ զանազան լինի այն վիճակն, որ ձեզ սպասում է քաղաքացիական հասարակութեան մէջ—փոքր ինչ նաւավարել կարէք և դուք ամենքդ, Իւրաքանչիւր վաստակի համար անմահութեան ճանապարհը բաց է, առ ճշմարիտ անմահութիւն եմ ասում, յորում գործն ապրում է և յառաջ շտապում, եթէ նոյն իսկ նորա սկզբնապատճառի անունը յետ մնալու լինի», Ըիլլեր. Ճեմարանական ճառ տիեզերական պատմութեան վրայ. Werke 10. էջ. 212.

1. Բոնի համալսարանի հին-կաթոլիկ՝ անուանի պրոֆեսոր՝ Րէուշ ունի մի գրուած ս. Գրքի արարչագործութեան պատմութեան մասին, որի թարգմանութիւնը շուտով կհրատարակենք: Արդէն ստացել եմ մի նամակ, որով թոյլատրում է թարգմանութիւնն և մեծ յարգանքով է խօսում Հայաստանեայց ս. եկեղեցու մասին: Այդ գեղեցիկ նամակի թարգմանութիւնն ևս կկարդաս ընթերցողները:

2. «Թող հոգեւոր քաղաքակրթութիւնը միշտ յառաջադիմէ, թող բնական գիտութիւնները մշտական լայնարձակ ծաւալով և խորութեամբ աճեն և մարդկային հոգին բացուի, որբան կուգէ—քրիստոնէութեան բարձրութիւնից և բարոյական քաղաքակրթութիւնից, որպէս այդ աւետարանի մէջ փայլում է, չեն անցնի», Գեօթէ, Gespräch III.

Բնական գիտութիւնների հոչակաւոր ներկայացուցիչ տիեզերագէտ և

լեզուի և պատմութեան զարգացումը պահանջում է զեռ և արտայայտելու և արգիւնաւորելու վարժութիւն, զի բաւական չէ հասկանալ, այլ պէտք է և հասկացածը պտղաւորել՝ լինի այդ գրչով թէ խօսքով: Որքան ոյժ և ս պարունակէ իւր մէջ մարդ, երբ նորա մեքենան չէ բանում՝ նա դատապարտուած է թէ աստուածային շնորհքի և թէ հասարակութեան առաջ: Ուստի արգիւնաբեր լինելու համար հարկաւոր է և գեղարուեստական վարժութիւն, մանաւանդ երգեցողութեան, բեմասացութեան և գրութեան մէջ: Աւելացնենք և այն գիրքն, որ ունի աստուածաբանը հասարակութեան նկատմամբ, կտեսնենք որ մանկավարժութիւնն ու վայելուչ կենցաղավարութեան գիտակութիւնը պարտաւորիչ են նորա համար. նա պէտք է շարունակ կրթութի և կրթել կարենայ:

6.

ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏ:

Աստուածաբանութիւնը չի կարող իմացութեան և պատմու-

աստղագէտ ֆրանսիացին Կամիլ Ֆլամարիոնն է հէնց որ անուանում է անաստուածութիւնը յիմարութիւն «l'atheisme absolu ne peut être qu'une folie nominale» յարձակում է «le chaos de l'hypothèse matérialiste»-ի վրայ, և կոչում է առ Աստուած սքանչացած. «Et quel nom donner á ceux qui vous ont nié, á ceux qui ne croient pas en vous, á ceux qui vivent hors de votre pensée, á ceux qui n'ont jamais senti votre présence, ô Père de la nature!» «Dieu dans la nature» քսան և չորսերորդ տպագրութիւն. Paris. էջ. 547-իսկ էջ. 548. Et tandis que la nature s'était reconnue devant Dieu pour saluer la mission de l'un de ses astres fidèles, tandis que tous les êtres s'étaient communiqué leurs prières, et que le flot grondant des mers unissait á la brise du soir son action de grâces á la fin de ce beau jour; tandis que l'oeuvre créée, unanime et recueillie, s'était offerte au Créateur; la créature douée d'une âme immortelle et responsable,—l'être privilégié de la création,—le représentant de la pensée,—l'Homme, vivait á côté, insouciant de ces splendeurs, ayant des yeux pour ne pas voir, des oreilles pour ne pas entendre, semblant ignorer cette universelle harmonie au sein de la quelle il devrait trouver son bonheur et, sa gloire.

թեան բաղմատարբեր նիւթերից կարեւոր օգուտը քաղել, եթէ օգնութեան չհասնէ փիլիսոփայութիւնն, (իմաստասիրութիւնն) որ գրեթէ գլխաւոր դերն է կատարում: Դա է որ այդ նիւթերը դնում է մարդկային գիտատուութեան բարձրագոյն միութեան համերաշխութեան մէջ, մշակում է յաւիտենական ճշմարտութեան գաղափարն և մարդկային հոգու առաջ նորա մտաւոր դրութիւններին համաձայն հայեցողութիւն դարձնում: Եթէ եղել է ժամանակ, որ փիլիսոփայութիւնն առել են, այդ եղել է միայն ոչ թէ իմաստասիրութեան էութեան՝ այլ իմաստակութեան վերաբերմամբ: Այդ իմաստակութեան չափն անցքերին հէնց սխոլաստիկներն, իւրեանց բռնաղքօսումները սքողելու համար: Այդ թիւրիմացութիւնների՝ մէջ էր սուղուել լուծեր, որ թունդ յարձակում էր իմաստասիրութեան, գիտութեան վայրերի և բանականութեան վրայ, դոցա տւերիչ համարելով աստուածաբանութեան և բարոյականութեան: Իսկ Հռոմէական եկեղեցում մինչև անգամ այժմ Թովմաս Աքուինացուց դուրս իմաստասիրութիւն ինչ բաց է ի բաց արգելուած է:

Մինչդեռ իմաստասիրութիւնն այդպիսի անկեալ վիճակի մէջ էր, հարկ կար մի զարկի, բայց այդ զարկը պէտք է ուժեղ լինէր, որ կարենար գործ կատարել, զի Հռոմ թշնամի էր մարդկային մտքի ազատ ընթացքին, մարդկային բանականութեան խորհելուն, նա առում էր ճշմարտութիւնն և ճշմարտութեան անփոփոխելի սկզբունքը: Նոր իմաստասիրութեան հիմունքը միայն ժէ՛ դարում ձայն ստացաւ: Ֆրանսիական գիտնականներից էր՝ որ ելաւ իմաստասիրութեան անձնուէր խորհողը՝ Բընէ Գեկարտ (Բընատուս Կարտեզիուս, 1566—1650) և իւր դէմ յարոյց Հռոմայ խաւարաբեր յարձակումները: Այնուհետև մի շարք իմաստասէրներ շարունակ նոյն իսկ Գերմանիայում հալածուեցան, սակայն շատ չանցաւ, երևեցաւ Կանտ, խորտակեց սխոլաստիկ իմաս-

(*) «Ընդհանուր գաղափարներն և խորին մթութիւններն են, որոնք սոսկալի անբախտութիւն յառաջացնելու ճանապարհի վրայ են», ասում է Գեոթէ:

տակութիւնն և զարկ տուաւ գիտնական հիմունքների անհրաժեշտութեան: Թէև Կանտ աստուածաբանութեան միայն բարոյ. յականին ոյժ տուաւ, սակայն նորա քննաքանութիւնները հող պատրաստեցին և շարժառիթ եղան յառաջագիմութեան: Նորանից յետոյ ելան իմաստասէրներ, որոնց ծառայութիւնները հիմնական հիմունքներ եղան աստուածաբանութեան մէջ: Այսպէս Ֆիխտէի իդէալականութեան (ИДЕАЛИЗМЪ), Շելլինգի բացարձակի, այլ և Հեգելի ներաբնակ (immanent) հոգու վարդապետութիւնը բարձր տեղ բռնեցին իմաստասիրութեան մէջ: Եղան և այնպէսներն, որոնք հակառակ խօսեցան և կամ փիլիսոփայութիւնն ու աստուածաբանութիւնն իրարից որոշեցին (Շլայերմախէր), բայց անյաջող, փիլիսոփայական անհրաժեշտ էր աստուածաբանութեան մէջ և բացուեց: Նորա գաղափարների յեղյեղութեան յառաջացաւ թէ անաստուածութիւն և թէ երկբայամտութիւն (СРЕНТИЦИЗМЪ), որի կրօնական կողմը այլանդակութեամբ, ծնունդ կենսազուրկ և յուսահատ տրամադրութեան հետեանք յուեանութիւնը (ПЕССИМИЗМЪ) Շօպէնհաուէրի (1788—1860), որ իսկապէս բուդդայականութիւն է և մինչև այժմ ևս արմատ է գտնում տկար հոգիների մէջ:

Այս բոլոր ընթացքը բերաւ այն համոզման, որ փիլիսոփայութիւնն ոչ միայն անհրաժեշտ է աստուածաբանութեան մէջ, այլ անխուսափելի նախապատրաստութիւն: Եւ մինչդեռ Գերմանիայում գանգատուում էին թէ ուրիշ առարկաներով պարապողները մանաւանդ բժիշկները, բնաւ տեղեկութիւն չունին փիլիսոփայութիւնից, աստուածաբանների վրայ անպայման պահանջ են դնում այդ առարկայի ուսումնասիրութիւնը: Եւ իրաւ, եթէ մեր հոգին սլարզ գաղափար չունենայ ինքեան վրայ, եթէ չպիտի կարենայ օրինապէս մտածել ամենայն մտածողութեան վերջին հիմունքների վրայ, ի՞նչ կարէ նա ստանալ մի առարկայից, որ այդ պայմանների վրայ է հաստատուած: Եւ միթէ կարէ փիլիսոփայութեան Սոկրատեան հիմունքը՝ «Ժանիբ զբեզ»¹ երբ և

1. Նոյն իսկ Գեկարտ սկսում է cogito ergo sum — մտածում եմ, ուրեմն կամ: գրութիւնից, յարելով Օգոստինոսին:

իցէ կորցնել իւր բարձրագոյն նշանակութիւնը: Քաւ լիցի, հէնց դորա պակասութիւնից է յառաջանում՝ ամենայն այլանդակութիւն: Միայն ինքնաճանաչողութիւնն է հաստատութիւն իւրաքանչիւր ճանաչողութեան: Զկայ գիտութիւն առանց ենթադրութիւնների, բնական գիտութիւնների ենթադրութիւններն ամենից շատ են և հէնց այդ ենթադրութիւններն, եթէ ոչ աւելի պատկանում են էապէս փիլիսոփայութեան շրջանին: Բայց և ճանաչել այն՝ որ ենթադրութիւն չէ, դարձեալ փիլիսոփայութեան մշակած և ընդունած հունով է ընթանում, որ առարկայական գոյն ունի, ապա թէ ոչ, բնաւ և մի ճանաչողութիւն չկարէր ապահովութիւն ունենալ: Իսկ քայլ առ քայլ իմաստասիրութիւն սովորելով, մենք սովորում ենք իմաստասիրել, ըստ կանոնի, և այդ հիմնաքար է ամեն ուսումնասիրութեան: Փիլիսոփայութեան պակասութիւնից է որ սխալաստիկութիւնը դործ է գտնում, որ մարդիկ յաճախ գատողութիւն են անում առանց ինքեանք իսկ հասկանալու որոշապէս, և մութ բառերով ու նախադասութիւններով այլոց կուրացնում: Այդ է պատճառն, որ համոզմունքն ու գաղափարն ևս հաստատուն չեն մնում մարդկանց մէջ, և ուրիշինն ևս չեն հասկանում վասն զի չկայ պարզ հայեցողութեամբ գաղափար և համոզմունք իւրացնել կամ կազմել: Փիլիսոփայութեան պակասութիւնից է, որ յաճախ փիլիսոփայական գաղափարներն ու արտայայտութիւնները չհասկանալով, դատարկ են համարում, ըստ որում փոխանակ ջանալ ըմբռնելու, անձին կուրութիւնը համարում են լաւագոյն, վասնորոյ և իշխում են դոցա վրայ միայն բառեր, որոնք ամեն օր լսուելով՝ կարծել են տալիս թէ հասկանալի են, մինչդեռ բացատրութիւն պահանջուած ժամանակ կազում և դժգոհում են: Եթէ լաւ նայենք, կտեսնենք որ մեր ժողովրդի մէջ գրեթէ մեծ մասամբ միայն բառերի և գաղափարների թիւրիմացութիւնից է վէճ յառաջանում, գոգցես նոյն վիճակի մէջ լինէինք (նոյն իսկ ամեն յառաջադիմութեամբ), որպէս Գերմանիան, Ֆրանսիան 30—50 տարի առաջ...²:

1. „Empêchez une nouvelles scolastique de naître. j'entends par là les embouches de mots, dans lesquels l'instinct de la vie réelle, de la vérité politique

Եւ այսպէս էլ կլինի, քանի որ մեր ուսուցող ու կրթողներն ոչ թէ մտածել են սովորցնում՝ այլ մտածածն, և վայ նորան՝ ով կկամենայ ինքն մտածել տուեալ մտածածի վրայ:

Արդէն յիշուեցաւ, որ փիլիսոփայութիւնը միայն խօսում է տուեալների վրայ և ոչ թէ նոր ինչ է տալիս. նա մշակում է գաղափարներ, մանաւանդ աստուածաբանութեան մէջ, որտեղ նա յաճախ պատմական տուեալների հետ գործ ունի և այդտեղ հետազոտութեամբ է զբաղւում և հետամուտ լինում գոցա օրինական ճանաչողութեան, որով նա նպաստաւոր է հանդիսանում և բնաւ ինքնուրոյն տեղ չէ բռնում այդտեղ: Վասնորոյ և Գեթթէն քրիստոնէական կրօնն ամենայն փիլիսոփայութիւնից բարձր է համարում⁴, թէև այդ չէ ժխտում փիլիսոփայութեան կարեւորութիւնն աստուածաբանութեան մէջ: Հարկաւ փիլիսոփայութիւն ասելով, չենք հասկանում որ և իցէ թերամտութիւն կամ ծայրայեղութիւն, այլ ճշմարիտ մտածողութիւն, որ ճանաչելով փիլիսոփայութեան բոլոր արդիւնքներն և ուղղութիւններն, ըմբռնելով մարդի հոգին ու մարմինը, վերահասու լինելով նորա արտաքին և ներքին աշխարհին, գիտէ տալ իւրաքանչիւրին իւր տեղն և գտնել նոյա անժխտելի ներգաշնակութիւնը բացարձակի օրինապահութեան մէջ: Աստուածաբանն ոչ միայն այդ ծայրայեղութիւնները կամ փիլիսոփայութեան միակողմանիութիւնները պէտք է ուսումնասիրած լինի, այլ և լաւ իւրացրած ունենայ փիլիսոփայական առարկաներն, որպէս տրամաբանութիւն,

est sacrifié a une logomachie puérile qui n'a que, l'apparence et point de corps. Combien d'âmes droites sont déjà dupes de cette scolastique et s'y embarassent à plaisir! Combien surtout d'âmes serviles s'abritent aujourd'hui sous ce masque!" Edgar Quinet, *Revolution religieuse au 19. siècle*. 1857. p. 113. (առ Հագենբախի):

4. «Քրիստոնէական կրօնն գործ չունի փիլիսոփայութեան մէջ. նա ինքն ըստ ինքեան մի հզօր էութիւն է, որով սուղուած և տանջուող մարդկութիւնն ժամանակ առ ժամանակ նոր ի նորոյ ջանալով ելել է, Երբ մենք նորա այդ ներգործութիւնը խոստովանում ենք, նա բարձր է ամենայն փիլիսոփայութիւնից և նորանից նեցուկի կարօտ չէ»:

Հոգեբանութիւն, բարոյաբանութիւն, (բարոյական փիլիսոփայութիւն) կրօնի փիլիսոփայութիւն, բնազանցութիւն, մինչև անգամ մարդաբանութիւն և այլն: Եւ եթէ կարճ արտայայտելու լինինք, կտեանենք, որ այս բոլորն ոչ այլ ինչ է՝ եթէ ոչ՝ ճանաչել զինքն և ոչ-ինքն, ներքին և արտաքին աշխարհն, և ապա թէ կարէ առտուածաբանութեան գործն իւր ուսումնասիրութեան կատարելութեան հասնելու ձգտել և օգտակար լինել նոցա, որոնք միակողմանիութեան մէջ տակ են անում, լինի այդ միակողմանիութիւնը «կրօնական» թէ «հակակրօնական», ապա թէ կարող է նա կռուել իսկական խաւարամտութեան դէմ, խաւարամտութեան՝ որ կեղծին ու մոլարին ընթացք է տալիս 4:

7.

ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏՐՈՀՈՒՄԸ:

Իւրաքանչիւր գիտութեան բնոյթից ծագում են որոշ ճիւղաւորութիւններ, որոնք և ներկայում են իւրեանց մէջ համատեսակ առարկաներ: Ըստ այդմ՝ աստուածաբանութեան մէջ ևս որոշում են չորս գլխաւոր շրջաններ, որոնք են՝ մեկնական, պատմական, բանակարգական (սիստեմատիքական) և գործնական աստուածաբանութիւն: Այդ տրոհումը բղխում է նոյն իսկ այդ գիտութեան բնոյթից, վասն զի հաստատուելով քրիստոնէական պատմական հիմքի վրայ, պարտաւորում է պատմական հետախուզութեամբ ուսումնասիրել քրիստոնէութեան աղբիւրը, հիմնադրութիւնն և աճումն ու զարգացումը մինչև մեր օրերը, մշակում է այդ տուեալը մեր հոգեւոր բոլի մէջ, տալով նորան արժանի արտայայտութիւն ու յօրինուածք, և ապա այդ բոլորը պարզ և որոշ կապակցելով, հետևեցնում է հաստատուն հիմունքներ և սկզբունքներ գործունէութեան համար, սկզբունքից գործ, համոզմունքից արդիւնաւորումն, տեսութիւնից գործնականութիւն պահանջելով:

4. Այդ է բուն խաւարամտութիւնն ըստ Գեօթէի:

Քանի որ աստուածաբանութիւնը գործ ունի պատմական տուեալի հետ, յայտ է՝ որ պատմութեան ուսումնասիրութիւնը նախընթաց կլինի: Սակայն այդ ուսումնասիրութիւնը հաստատուում է աղբիւրների ճանաչողութեան վրայ և թէ՛ վերջինների ընդարձակութիւնն ի նկատի ունենանք, կտեսնենք որ պէտք կայ բաժնելու գոցա բուն պատմութեան հետամտութիւնից և չխառնել նորա հետ, թէ՛ և չէ կարելի պատմութեան խելագուտ լինել, առանց աղբիւրները հասկանալու: Այսպէս ուրեմն մեկնութիւնն, որ հիմնական աղբիւրների (ս. Գրքի) վայելուչ ուսումնասիրութիւն է, և պատմութիւնն, որ քրիստոնէութեան դարաւոր կեանքի ամփոփումն է, տալիս են նիւթ բանակարգականի մշակելու համար և ապա վերջինի արդիւնքն է ստանում իւր կենսական գործադրութիւնն, այնպէս որ գործնական աստուածաբանութիւնը փայլում է իբրև պսակ աստուածաբանութեան: Նորա մէջ է միայն լոյսի և ճշմարտութեան զէնքը գործունէութեան մէջ մտնում այդ գիտութեան բարձր նպատակը գործադրելու համար՝ աշխարհը մերձեցնելու այն պատկերին, որի տիպարը գտնում ենք քրիստոնէութեան աղբիւրի մէջ նախագծուած: Հարկաւ՝ գործնական աստուածաբանութիւնը յարաժամ յենուելով նախընթացների վրայ չէ շատանում, այլ որքան յառաջ ընթանայ, նոյնքան պէտք է վերցնէ կեանքից ևս իւր զէնքը, փան որոյ և եթէ որոշ չափով կարենք աստուածաբանութեան սկիզբ՝ մեկնութիւնը համարել, պարտաւոր ենք ասելու, որ վերջը չկայ բնաւ: „ВѢРѢ ЖИВИ, ВѢРѢ УЧИСЬ“ առաւել ևս աստուածաբանին է ասուած:

8.

Ա. ՄԵԿՆԱԿԱՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՆՈՐԱ ԱՌԱՐԿԱՆ:

Մեկնական աստուածաբանութիւնն զբաղւում է աստուածաբանութեան աղբիւրի ուսումնասիրութեամբ, ըստ որում այն ամենն՝ ինչ վերաբերում է առ այդ, պատկանում է սոյն բաժնին, այն է՝ թէ՛ մեկնելու արուեստը, (մեկնաբանութիւն) և թէ՛

առհասարակ բոլոր օգնական գիտութիւններն, որոնց ծանօթութիւնն անհրաժեշտ է մեկնաբանին: Այստեղ միակ նպատակն է ճանաչել ս. Գրքն, որպէս զի յետոյ կարելի լինի հեշտութեամբ հանել նորանից այն ամենն՝ ինչ որ պէտք է թէ պատմական, թէ բանակարգական և թէ նոյն իսկ գործնական աստուածաբանութեան համար: Գրեթէ նշյն կերպով ենք վարւում կամ պարտ ենք վարուել ամենայն առարկայի ուսումնասիրութեան ժամանակ, եթէ այդ հիմնաւոր և հաստատուն պէտք է լինի. նախ պէտք է ըստ ամենայնի ճանաչել աղբիւրն, ապա թէ նորանից օգտուել սեփական գործի համար, այլ և չափել ուրիշի ասածը ս. Գրքի հետ համեմատելով, որ կարենանք ամեն ինչ գիտաստութեամբ գիտենալ և ոչ մեքենայաբար սովորութեամբ կամ պատահական հեղինակութեան խոնարհուելով:

Ս. Գրքը՝ մեկնական աստուածաբանութեան առարկան՝ ոչ թէ մէկ միայն գրութեամբ է, այլ ժողովածու է կրօնական—պատմական գրութեանց, զանազան ժամանակներից և զանազան հեղինակներից աւանդուած: Գոցա միապաղաղ ուղղութիւն տալովն է Աստուծոյ խօսքը կամ աստուծային յայտնութիւնն, որ և է միակ կապը բոլոր պատմութիւնների, վասն որոյ և քրիստոնէական եկեղեցում ժողովուել է և ընդունուել (այսինքն՝ կանոնական համարուել) եկեղեցական նպատակի համար, ուստի և այդ է քրիստոնէական հաւատքի և կեանքի ուղղութիւն շնորհում: Եթէ՛ յիշեալ հանգամանքներին աւելացնենք և այն, որ կան նաև ս. Գրքի հաւաքածուից դուրս հեղինակութիւններ, որոնք մերժուած են եկեղեցուց՝ իբրև անհարազատ, այն ժամանակ պարզ կլինի մեզ համար, որ մեկնական աստուածաբանութիւնը պարտ է մեզ ճանապարհ բանալ՝ թէ գաղափար ունենալու ս. Գրքի վրայ և թէ լաւ ճանաչելու նորա գիտնական արժէքը: Հարկաւ՝ տեսնելով ս. Գրքի մէջ զուտ պատմական հանգամանքների յառաջագրութիւն, չպէտք է մոռանանք նորա կրօնական բնաւորութիւնը, վասն որոյ և պէտք է վերաբերուենք լրջութեամբ, թէպէտ և որոշ չափով նոյնն է պահանջում իւրաքանչիւր գիրք զննելու ժամանակ: Պէտք է միշտ

ի նկատի ունենալ՝ որ ս. Գիրքը երկնքից չէ իջել, չէր էլ կարող իջնել, վասն զի մարդկանց համար է, ըստ որում և մարդկապէս պէտք է տայ աստուածայինը, մարդկային խօսքերով, մարդկային մտապատկերներով և արտայայտութիւններով, որոնք պայմանաւորուած են ժամանակի, հեղինակների, հայեցողութիւնների, տեսակէտների և հանգամանքների հետ: Այդ է պատճառն, որ այդ հին գրութիւնը խիստ մօտիկ է մեր բոլորի սրտերին, այլ և մեծապէս շահագրգռում է գիտնական հետազոտութիւնները:

Այստեղ ներկայանում՝ բացւում է մեր առաջ աստուածային յայտնութեան մի մեծ շրջան, որ ներփակում է իւր մէջ բարձրագոյն վեհութեան նշոյլի տակ զարգացող մարդկութիւնն իւր ամենասուրբ աստիճանից մինչև այժմեան հսկայական դիրքը: Նորա ներգործութեան տակ ևս պիտի դիմէ մարդկութիւնն իւր կատարելութեան, քանի որ գիտաստ կը լինի թէ ի՞նչ էր և ի՞նչ դարձաւ: Վասն որոյ և օրբազան երկիւղածութեամբ պէտք է նայենք դորա վրայ, որ մեր կրթիչ դաստիարակ պիտի լինի՝ մարդկութեան հոգու աճման մի ամբողջ հասակի պատկեր տալով մեզ՝ աստուածային զօրութեան սկիզբների վերայ հաստատուած:

Չհասկանալ ս. Գրքի արժանիքն և ձգել է նորա ճշմարիտ էութեան, երբ Հռովմէական եկեղեցին ասում է, որ իբր թէ ս. Հոգու մեքենայական յառաջաւորութեամբ են շարժուել այն գրիչներն կամ ձեռքերն, որոնք գրօշմել են այդ ժողովածուի գրութիւնը: Այդ գաղափարն՝ որ արտայայտւում է «ներշնչումն» [Inspiration] նորահնար բառով, իսպառ մերժելի է, մինչդեռ Հայաստանեայց եկեղեցու հինաւորաց սկզբունքն է թէ աստուածային փրկարար յայտնութեան քարոզիչները ս. Հոգովն է՝ (ստուն տալով)՝ որ արգիւնաբերել են աստուածային բանն, աստուածային շնորհը: Վասնորոյ այդ յայտնութիւնն արտայայտւում է զանազան հանգամանքների մէջ և իբրև գործիչ ընդդէմ ժողովրդական անբարոյականութեան ու ծիսապաշտութեան: Այդ զուտ հիմունքի վրայ հաստատուելով է, որ ս. Գիրքը, չնայելով իւր նիւթական արտաքին փոփոխութեանց՝ տգէտ գրչակների

թիւրութեամբ՝ մնում է և կմնայ միշտ հիմնաքար Աստուծոյ արքայութեան իրականանալուն մարդկութեան մէջ:

Եւ ահա Հայաստանեայց եկեղեցու հեղինակաւոր չափն է այդ որին հետ սերտ հաւատարմութեամբ պէտք է յարատեւէ միշտ յիշելով ս. Գրիգոր Լուսաւորչի խօսքը թէ՝ «ատեան կազմեաց աստուածային խրատուց ս. Գրովք ի լուսաւորութիւն ամենայն անձին ¹»: Այս սկզբունքի վրայ է հաստատուած ճշմարիտ քրիստոնէութեան ամբողջ կազմութիւնն, ըստ որում և շեղումն ու խաւարն այն ժամանակ է յառաջանում երբ այդ աստուածային շաւիղը մոռացուելով, շեղակուտում են բարեխնեան ամբարտակներ, որոնք կարօտում են միայն նիւթական բուռն պաշտպանութեան, այլ լոյսի մի շողի հարուածի ներքոյ ցնդում: Մարդկութեան պատմութիւնը, մանաւանդ քրիստոնէութեան գործունէութիւնն իւր որոշ շաւղի մէջ պարզապէս ցոյց է տալիս տեսնելու և հասկանալու ուշ ունեւորչին, թէ յառաջադիմութեան և կատարելագործութեան ինչպիսի ուժեղ ընթացքներ են ելել մարդկութեան այդ բարձրագոյն դաստիարակի սկզբունքների զարկերից ²: Այդ է յաւէտ մարդկութեան գերակայի գաղափարական շրջակայութեան իրական տեսարանը ³:

¹ Յաճախ. էջ. 52. տես և 63. 16. 5. 6. 40. 96. 181. և ըն.

² Ճշմարիտ հաստատութիւնների էական պայմաններն են տեական և անփոփոխելի սկզբունքներն, որոնք որքան յաւիտենական են, նոյնքան մշտական է նորա վրայ հիմնադրուածը, Դորա ապացոյց է ոչ միայն քրիստոնէութիւնն, որ վայր ի վերոյութիւն տանել չի կարող. այլ նոյն իսկ մի փոքրիկ պատմական շրջան, որպէս Հայոցը, Չնայելով պատահական փոփոխութիւններին, ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ոգին տիրեց դարեր շարունակ և գոնէ ժամանակ առ ժամանակ ուժգին և ցնցիչ արձագանք տուաւ և կտայ:

«Գաղափարներն, որոնք աշխարհը շարժման մէջ պիտի դնեն, ասում է Բանկէ, յայտնում են միշտ նախապէս այս ու այն առաջնակարգ հոգիների մէջ»: «Ոչ թէ կատարեալ անպայմանութեան մէջ են երևում գաղափարներն աշխահում, նոցա յառաջանալու ժամանակակէտը (մոմենտ) տիրապետում է նոցա գոյութիւնն ընդ միշտ. և այդպէս նոքա ապրում են ինչպէս որ կեանք են առել»:

³ Ս. Գրբի ժողովածուից դուրս կան այլ և այլ անհարազատ գրուած-

9.

ՀԻՆ ԿՏԱԿԱՐԱՆԸ:

Քրիստոնէութեան միակ վարդապետարանն է Նոր Կտակարանն, որից պիտի ստանայ անմիջապէս անձնիւր քրիստոնեայ և իւրաքանչիւր քրիստոնէական հայեցողութիւն իւր վճիռը: Սակայն Հին Կտակարանն ևս անհրաժեշտ առարկայ է ուսումնասիրութեան, վասն զի Նոր Կտակարանի միաստուածութեան գաղափարի և փրկագործութեան տնօրինութեան արմատները Հին Կտակարանի շրջանում են ստացել իւրեանց սնունդը կամ հանգոյցը: Հին Կտակարանը ներկայացնում է մեզ այն կեանքն, որի մէջ աստուածային անմիջական ներգործութիւնը մարդկութեան փրկութեան համար զգալի կարիք է դառնում և պահանջ: Աւելացնենք դորա վրայ նաև, որ Հին Կտակարանն այնպիսի մասեր ևս պարունակում է աստուածային յայտնութեան մերձաւորագոյն հիւստածքով, որոնք իւրեանց վեհ կրօնական բնաւորութեամբ վարդապետական յարձր նշանակութիւն ունին քրիստոնեայի համար, մանաւանդ որ Հին Կտակարանի ոչ միայն սրտկերացման եղանակն, այլ և լեզուական նրբութիւնները մեծ և թերևս գլխաւոր գեր են խաղում Նորի մէջ¹: Վասն որոյ և Նոր Կտակարանի ուսումնասիրութեան նախապատրաստութիւնը պէտք է լինի Հին Կտակարանով: Բայց Հին Կտակարանն ինքն

ներ, որոնք ընդհանուր առմամբ կոչւում են պարականոն կամ տարականոն այսինքն՝ կանոնից դուրս (apocryph.), Այսպէս. «Կտակ Շմառնի», «Կտակ Ղևեայ», «Թուղթ Բառնաբայ» ևլն. Տես. և հ. Զարբանալեան Մատենադարան Հայկական Թարգմ. 1889 էջ 180: Այդ անվաւերական գրուածներից են այն քաղուածներն, որոնք տարածուած են ժողովրդի մէջ «Գիրք որ կոչի ժողովածու» ասուած գրքով, տպեալ ի Կ. Պոլիս Յգ անգամ: Բայց և եկեղեցում կարգացուել են երկրորդական գրուածներ, որոնք փոքր ի շահեղ օգտակար կարէին լինել ունկնդրոց, Զորօր. «Թուղթ կիւրեղ եպիսկոպոսի». Ճաշոց էջ 368. Եսայեայ մահը. 560. Հանգիստ երանելոյն Յովհ. 755 և այլն:

¹ Տես և. Hagenbach. անդ. էջ. 130.

ըստ ինքեան ևս իւր բարոյական իմաստասիրութիւններով ու հայրենասիրութեամբ, ժողովրդական կեանքով, նիստ ու կացով և աստուածակոչ անձանց կրթիչ գործունէութեամբ՝ ոչ միայն ուսումնական տէսակէտից շահագրգռական է, այլ և իբրեւ այդ աստիճանի մէջ միակ և աննման, կրթիչ նշանակութիւն ունի՝ որպէս մարդկութեան հեռաւոր քայց բարձրագիր անցեալի ամփոփեալ պատկեր:

Ամբողջ Հին Կտակարանի մէջ ժողովուած են եբրայական կեանքի արդիւնք՝ պատմական, մարգարէական և բանաստեղծական գրուածներ, որոնցից ամենանորն ևս Քրիստոսից դարեր առաջ է հեղինակուել: Եւ ահա այդ հնագոյն ժամանակից բանում է մեր առաջ մի բուրաստան՝ որի անուշահոտութիւնները վայելում ենք ըստ ամենայնի: Թող բաժնեն այդ գրուածները զանազան տեսակների, ըստ Հրէից արդեօք՝ օրէնք (թօրահ), մարգարէք (նրբիւմ) և սրբագիրներ (քրթուքիմ. Hagiograph.) թէ ըստ ոմանց՝ պատմական, մարգարէական և բանաստեղծական, և կամ թէ աստուածպետական - պատմական, աստուածպետական - ոգեւորեալ և բանաստեղծական-վարդապետական¹, ոչ մէկն ևս զիպող չի լինիլ. կտրական բաժանումների տեղիք չկայ այդ գեղեցկահիւս պատկերի մէջ, որտեղ քայլ առ քայլ խօսում է մարդկային հոգին իւր բազմակողմանի ելեւէջներին հանդիպելով: Արդարեւ, ասում է Հերդեր, մի նուրբ թել է, որ ս. Գրքի՝ մանաւանդ Հին և Նոր Կտակարանի այն տեղերով է անցնում, որոնց մէջ նկար, գործ, պատմութիւն ու բանաստեղծութիւն խառնւում են: Կոպիտ ձեռքերը հաղիւ կարենան հետամտել նորան, իսկ զարգացնել բնաւ և ոչ, առանց պառակտելու և շփոթելու, առանց ցաւեցնելու բանաստեղծութիւնները կամ պատմութիւնն, որոնց նա ի մի ամբողջ է հիւսում: Այդ միահիւս կապակցութիւնն է հիմունք, որի շաւիղը բռնելով մարդկութիւնը պիտի կրթէ այդ ծաղկոցի մէջ իւր մահկութիւնն և ստանայ իւր հասակը:

¹ Hagenbach. անդ. 133

ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆ

Հին Կոտակարանի հորիզոնը դարերի ընդարձակ շրջանով է ներկայացված և միայն լրացած ժամանակի վերջակէտում ստանում իւր թագն ու պսակը: Նոր Կոտակարանն է այդ պսակակիրն, որի հովանու տակ գործունէութեան մէջ մեզ պատկերանում է միայն մի սերունդ: Այնտեղ ժողովուրդն նախապատրաստուում է գիմելով դէպի իւր ակնկալածն, այստեղ ամենայն ինչ իւր կատարումն է ստանում Քրիստոսի անձնաւորութեան շուրջ: Այնտեղ ձգտում է ժողովուրդն Աստուծոյ ժողովուրդ դառնալու, այստեղ Աստուծոյ Որդին հիմնադրում է Աստուծոյ արքայութիւնն և իւր անուան ներքոյ իւր համայնքը: Այստեղ աստուածութիւնն է մեր մէջ և մարդ ազատուում է իւր մեղսական ծանր կապանքներից և անելանելի անկումից հզօր օգնութեամբ և ստանում իւր աստուածանալու խարիսխը հաւատքի, բտ որով սիրոյ և յոյսի սլայծառութեան մէջ:

Աստուածային սէրն այլ ևս չէ սահմանափակուում մի խումբ ժողովրդի մէջ, նա երևալով իւր ամբողջ վեհութեամբ՝ տարածուում է հանուր մարդկութեան վրայ. նա փրկութիւնն է մարդկութեան: Ներկան ու ապագան այստեղ են իրար գրկախառնում: Այստեղ «Աստուած յերկիր խոնարհեցաւ և զմարդիկ յերկինս վերացոյց ¹», տիեզերական մի վեհ խորհուրդ իրագործեցաւ, զի «միաբանեցին երկինք և երկիր ի մահու միածնին Աստուծոյ ²», աստ մարդացաւ Աստուած և մարդն աստուածացաւ: Մինչդեռ մարդկանց միայն ոյժ ու բռնութիւնն էր միացնում, այստեղ խոնարհութիւնը, հսկայ էր պէտք ժողովելու համար, սպանութիւնն էր միջոց շնանազանդներին սարսեցնելու համար, այստեղ ընկնում է հովիւն և ժողովուում է նորա հօտը, խաչահան է լինում և ամեն ³ հնազնդւում են, թաւում է և նորա

¹ Ագաթանգ. Թիֆլիս 1832. էջ. 392.

² Եղիշէ. անդ. էջ. 286.

Համայնքն է կազմուում յարուցեալի շողերի ներքոյ: Աստ է վերածնութիւն անձի ի պատկեր Աստուծոյ, ժողովրդի՝ ի սեփականութիւն նորա, մարդկութեան՝ յարքայութիւն գերակային:

Ամբողջ Նոր կտակարանը վեհութիւն է արտաշնչում: Նորա պատմական կտորների հետ հիւսուած է վսեմաթուիչ վարդապետութիւնն, որ իբրեւ գրութիւն՝ իւր գեղեցկութեան բովանդակութեամբ, գուշակում է նորա կենդանի խօսքի գերակատարը: Նա ներկայում է իւր մէջ բարոյաբանական մի ամբողջ բանակարգ՝ մարդկութեան իբրեւ պարգև աննման: Մի համեմատական հայեացք ամբողջ Նոր կտակարանի և պարականոն «Յայտնութեան»¹, յրայ՝ մեծաբարբառ վկայութիւն կլինի առաջնի ըսքանչելի բարձրութեան, որից յանկարծ իջնում է դիտող հայեացքը դէպի խորութեան յատակը: Նոր կտակարանը մարդկութեան բարձրագոյն ներկայացուցչի կտակարանն է. նա իւրաքանչիւրի աւետարանն է և երջանկութեան աւետաբեր²:

11.

ՄԵԿՆՈՒԹԵԱՆ ՕԳՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՔ.

«... Հիմնական լեզուները.

Ս. Գրքի ընդարձակութիւնն ի նկատի ունենալով, անշուշտ կարիք պէտք է ունենանք և միջոցների. գոթա են հիմնական լեզուներն, իրաբանական ծանօթութիւնք այն է՝ հնաբանութիւն և աշխարհագրութիւն, նոյնպէս և ս. Գրքի գրուածների ծագման, ժամանակի և այլ պարագաների տեսութիւն, որ է քննաբանութեան գործը: Իսկ մեկնութեան գործին անմիջապէս սերտ կապուած

¹ Հայոց միջին դարերի (Ներսէս Լամբրոնեցու) թարգմանութիւն է:

² Հանրայայտ է, որ Նոր կտակարանի բարոյականը սկզբից ի վեր շարունակ վեհագոյն բարձրութեան արժանիք է վայելել: Գիտնականները մեծ յարգանքով են խօսում դորա վրայ, ըստ որում մարդկութեան պատմութեան մէջ չկայ՝ դորան գոյզն ինչ նման կամ մօտիկ բարոյաբանական բանակարգ (սխտիւմ),

է մեկնաբանութիւնն, որ է մեկնութեան վարժութիւնը կամ գիտնական արուեստը [Hermeneutik]:

Լեզուական նախապատրաստութիւնն առաջին տեղն է բռնում: Հին Կտակարանի հիմնական լեզուն է եբրայեցերէնն, իսկ Նորինը — յունարէնը:

Եբրայեցերէնն անհրաժեշտ է մանաւանդ Նորան, որ կամենում է գիտնական ուսումնասիրութեան առարկայ դարձնել ս. Գիրքն, ոչ միայն այն պատճառով, որ Հին Կտակարանն եբրայեցերէն է, այլ և զի Նորն ևս ըստ եբրայեցերէնի ոճին է գրուած և կամ նախապէս եբրայեցերէն խօսուած կամ մտածուած: Լեզուաբանական շահով իսկ եբրայեցերէնը հետաքննական է, վասնորոյ և գերմանական բոլոր գեմնազիաներում աւանդում է բաւականաչափ: Այդ լեզուն ուսումնասիրողք առանձին հաճոյք են զգում ընթերցանութիւնից, այնպէս որ Հերդեր ասում է. «իրաւացի են ասել՝ թէ եբրայեցիք խմում են աղբիւրից, Յոյներն՝ աղբիւրից հոսող ջրից. իսկ լատինք՝ ճահիճներից: Եբրայական լեզուն լաւագոյն և մաքրագոյնն է, զի չէ մոլորում և ունի իւր սեփական գոյնը: Նա միւսերի առաջ պարզ է, բայց վեհափառ և տիրական¹»

Ուրիշ սեմիտական լեզուների նման գրւում է աջից ձախ և մեծ մասամբ եռատառ արմատական բառեր ունի. նորա քերականական փոփոխութիւնք, մինչև անգամ խոնարհումն ու հոլովումը բոլորովին առանձնայատուկ են և նմանութիւն չունին այլ լեզուներին:

Ինչպէս որ առաջ կարծում էին թէ եբրայեցերէնը մարդկային առաջին լեզուն է եղած (Հայք հայերէնն էին համարում առաջինը), եղան նաև ասողներ՝ որ միայն Հռովմէական եկեղեցու մէջ կարէ լինել եբրայական լեզուի ուղիղ քերականութիւն: Հռովմէական եկեղեցու բռնապետական հրամանն, որ իբրև թէ լատին թարգմանութիւնն է միայն «ներշնչուած»², չկարէր ան-

¹ Hagenbach. էջ. 139.

² Տես. Տրիդենտեան ժողովի գործերը և Iud. le Plat Monumentorum ad

հետեւոնք մնալ և ահա ձգտումն յառաջացաւ լատինը բնագրով քննադատելու: Վասնորոյ և բնագրի¹ ուսումնասիրութիւնը նոր ժամանակներս սկսուեց: Հին հայերը սակաւ էին ուշագրութիւն դարձնում երբայականին, եօթանասնից թարգմանութիւնն էր գլխաւոր տեղ բռնում: Լաւ ուշագրութիւն դարձնելով Ե- դարի պատմագրների տեղեկութեան, կտեսնենք որ Մեսրոպ իւր աշակերտների հետ Պաղեստին գնալով՝ անշուշտ երբայեցերէն պէտք է ուսումնասիրած լինի, մանաւանդ որ ասորերէն իմացողը սովորելու դժուարութիւն չունէր: Նաև Հայոց թարգմանութիւնն արուած է ասորի և յոյն թարգմանութեանց և երբայեցերէն բնագրի համեմատութեամբ, ըստ որում կան այնպիսի կտորներ նորա մէջ, որի համաձայն մինչև անգամ երբայեցերէնն ուղղելի է: Իսկ տարբերութիւնը թէ եօթանասնից թարգմանութիւնից և թէ երբայական բնագրից խիստ շատ են:

Ե- դարից անցնելով՝ յայտնի է որ Գրիգոր Տղան երբայեցերէն գիտէր, թերևս նորա ընկերներն ևս անմաս չեն մնացած այդ պատրաստութիւնից: Այստեղից արդէն պարզ երևում է, որ եբայեցերէնի կարեւորութիւնն Հայոց մէջ միշտ զգացուել է և ըստ կարելոյն զբաղմունքի նիւթ դարձել: Միջին դարերում գլխաւորապէս Հրէաների մէջ էր շարժումն յառաջացել իւրեանց լեզուի ուսումնասիրութեան, այն ևս հիւսիսային Ափրիկէում, և ի Սպանիա և ի Ֆրանսիա, սրտեղից դուրս ելան և նշանաւոր երբայագէտներ, որպէս Եփնա բեն Գաննախ, Աբեն Եգրա և այլք: Գտնուեցան դոցա հետ և այնպիսիք որոնք ապացուցին՝ թէ բնագրի ձայնաւորանիշները² յետին ժամանակի աւելացումներ

historiam concilii Tridentini collect. Lovanii 1783. 4 III. 395. ու Bellarmin de verbo Dei 2 գլ 10:

1 Երբայական բնագրի լաւագոյն հրատարակութիւնն է Հաճինը. լաւ է և բիրլիական ընկերութեան տպագրութիւնը. կայ և ռսերէն թարգմանութեամբ հանգերձ.

2 Երբայեցերէնը ձայնաւորներ չունի և հեշտ ընթերցանութեան համար ապա սկսել են ստորև կէտերով և գծիկներով նշանակել այդ հընչիւնները.

են, ըստ որում և Հրէաներից հալածուեցան: Սակայն և այնպէս ժ.Գ—ժ.Ե. դարերում եւրոպայի հրէաները զարկ տուին այդ լեզուի հետազոտութեան, մինչև որ գերման վերանորոգիչների համար մաքառման զէնք դարձաւ Հռովմայ գէմ: Բէռլինից (ժ.Զ. դար) յետոյ բազմացան եբրայագէտներն և անցեալ դարում արեւելեան լեզուները նոյնպէս ուշադրութեան արժանացան, մանաւանդ այնոքիկ, որոնք այդ լեզուի ցեղին են պատկանում և բացատրութեան միջոց կարէին լինել: Մեր դարի հռչակաւոր եբրայագէտն է Գեղենիուս (+1842), որի քերականութիւնն¹ քսանուհինգերորդ տպագրութեամբ լոյս ընծայեց Հալլէի համալսարանի նշանաւոր եբրայագէտն Կաուչ: Այժմ իւրաքանչիւր համալսարանում կան այդ լեզուի համար 3—4 դասախօսներ: Նշանաւոր գիտնականները գիտեն այդ լեզուի ուսումնասիրութեան համար գոնէ ասորերէն ու արաբերէն ևս:

Գալով Նոր Կտակարանին՝ նկատելի է, որ թէ աւետարաններն և թէ թղթերն ոչ թէ բուն դասական յունարէն են գրուած, այլ ժողովրդական բարբառի ձևակերպութիւնն է դորա մէջ մարմնացած: Այդ բարբառը զարգացել է Աղեքսանդրիայի շրջանում և քրիստոնէական գոյն ստացել՝ եբրայաբանական ներկի տակ, այնպէս որ նոյն իսկ դասական յունարէնի բառերը յիշարկուած են, բայց յաճախ այլ մտքով: Սակայն զանազան գրութիւնք տարբեր ոճեր ունին, այսպէս Ղուկասի աւետարանն և եբրայեցոյ թուլթը բաւական ազատ են եբրայաբանութիւնների, Մատթէոսի աւետարանն ընդհակառակն: Մի ժամանակ գեռ ևս չէին ուզում ընդունել որ այդպիսի ոճ է տիրապետում Նոր Կտակում, չկարենալով այդ համաձայնեցնել մեքենայական «ներշնչման»² տե-

¹ Hebräische grammatik. Leipzig 1889: Ունի և բառարան 11. տպագրութեամբ 1890. նորերս հրատարակեց յի նոր բառարան առաւել ամփոփ՝ ենայի համալսարանի պրոֆեսոր Զիգֆրիդ:

² Հռովմէական եկեղեցին իւր բռնապետական խաւարն ապահովելու համար է, որ շարունակ արգելում էր աշխարհականաց նոյն իսկ կարգաւ ս. Գրքը. այսպէս Գրիգոր Թ. (1229), Կղեմէս ԺԱ. (1713) և այլք: Պիոս Է. ուղղակի չէ թոյլատրում որ և իցէ թարգմանութիւն կարգաւ, առանց իւր աթոռի համաձայնութեան: Շատերը թունդ հակառակել են

սութեան հետ, սակայն շուտով այդ նախապաշարմունքը խոր-
տակուեց և Ենայի համալսարանի դասախօս Գլասիուս (+1656)
առաջին անգամ տուաւ նոր կտակի լեզուական առանձնայա-
կութեանց հաւաքածու¹ :

Այսպէս ուրեմն ս. Գրքի ուսումնասիրութեան միջոցներն ըն-
դարձակուած են և Հայոց եկեղեցին իրակատար ազատութիւն է
տալիս և պատուիրում նորանով և միայն նորանով կրթուելու, այդ
հրաշահիւս բուրաստանի ծաղկանց մէջ շրջելով՝ անձի կատարե-
լագործութեան վրայ խորհելու և ապա գործելու . . . :

(Շարունակելի) :

Ա. ՏԵՐ ՄԻՔԵԼԵԱՆ.

նաև քիբլիական ընկերութեանց գործունէութեան, Իսկ ս. Գրքի խրթնու-
թեանց բացատրութիւնը միայն եկեղեցականաց վերապահելով, քահանա-
ներին գլխաւոր տեղն են տալիս բերանացի առաւել՝ քան թէ ս. Գրքով
կրթուելու ժողովուրդը, Վան բողոքական աղանդներ ևս՝ որ նման տեսու-
թիւն ունին ս. Գրքի ընթերցանութեան մասին, որպէս Երբերեան (Quäker)
կոչուածներն, որոնց հիմնադիրն է մի անգլիացի կօշկակար Գէորգ Ֆոկս
(†1690)։ Վենետիկի Մխիթարեանք որոշած ունին թէ ո՛ր հասակում
և ս. Գրքի ո՛ր մասը կարեն իւրեանց եկեղեցականք կարդալ, Այս բոլորը
հարկաւ յառաջանում է ս. Գրքի վրայ թիւր և վայր ի վերոյ հայեացք
ու վարդապետութիւն ունենալուց, հակառակ առաքելոց դարին և վար-
դապետութեան :

¹ Այժմ առաջին տեղն է բռնում Վիննրի դիտնական քերականութիւ-
նը՝ Grammatik des neutestamentl. Sprachidioms, als sichere grundlage der neu-
testamentl. Exegese, որի 87 հրատարակութիւնը հոգում է այժմ Ենայի
համալսարանի դասախօս Շմիդել։ Դորա հետ անհրաժեշտ ձեռնարկէ Lexi-
con graeco—Latinum in libros novi testamenti auctore C. L. W. Grimm. Lipsiae
1888. Իսկ նոր կտակարանի բնագրի հրատարակութեանց մէջ առաջնակարգ
են Տիչենգորֆի բազմատեսակ տպագրութիւնք՝ մանրազնին փոխալականե-
րով (վարիանդ) :